

ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ

Володимир ПОЛЩУК

ЛІТЕРАТУРНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЧЕРКАЩИНИ (ФОЛЬКЛОРНИЙ АСПЕКТ)

Александрович (Олександрович) Митрофан Миколайович (січень 1837, с. Калита Броварського району Київської обл. – 15/27.09.1881, Київ) – український письменник, історик, фольклорист. Виступав під псевдонімом Митро Омелькович. Вчився в Петербурзі на інженера, перебував на військовій службі, на інших чиновних посадах. Бував на Черкащині, 1857-58 р.р. проходив службу в Каневі, написав подорожній нарис "Із Канева до Чигирина й назад" (1860), у якому описав села й містечка Межиріч, Мошни, Черкаси, Суботів, Медведівка, Мельники, Жаботин, Смілу, Городище. А. вело бажання "бачити місця, що нагадують минуле життя, і чути про нього перекази". У Мельниках, що на Чигиринщині, А. записав пісню "Їхав Харко з Жаботина", а в Каневі – розповіді про "живу пам'ять про чигиринського героя (Б. Хмельницького)"... Публікувався переважно в "Основі". Автор історичного дослідження "Андрусовский договор и Петр Дорошенко", що було частиною великої роботи про гетьмана П. Дорошенка, уродженця Чигирина.

Літ.: Українська літературна енциклопедія. – Т.1. – К., 1988; Дудко В.І. Митрофан Александрович як фольклорист і етнограф // Народна творчість та етнографія. – 1987. – №1.

Анекдот – коротке сатиричне або гумористичне, з дотепним закінченням усне оповідання про якийсь смішний випадок чи подію. Вперше назва А. вжита візантійським істориком Прокопієм Кесарійським у книзі "Таємна історія" (VI ст.). Генетично А. пов'язаний з народними сатирично-гумористичними казками та новелами. А. здавна використовувалися в літературних творах. Немало народних анекдотів як жанру фольклору записано на Черкащині. Незрідка народний анекдот

ставав сюжетною й семантичною основою для віршованих, переважно гумористично-сатиричних, творів. На Черкащині таким творчим прийомом користувалися письменники-гумористи Семен Савченко, Іван Чучмій, Микола Шапошник, Олекса Бакуменко, Олександр Березовський, Іван Бонь та ін.

Літ.: Українська фольклористика. Словник-довідник. – Тернопіль, 2008.

Антологія українського жаху – збірка фольклорних і літературних текстів відповідної тематики, видрукувана за програмою "Асоціації підтримки української популярної літератури" (президент Асоціації – Н. Заболотна) (2000). Упорядник, автор коментарів і післямови "Герць зі страхом" – Василь Пахаренко. До антології ввійшли прозові твори українського фольклору, давньої української літератури, а також письменників XIX – XX століть – Г. Квітки-Основ'яненка, О. Сомова, М. Гоголя, П. Куліша, М. Костомарова, О. Стороженка, І. Франка, М. Коцюбинського, Б. Лепкого, В. Стефаника, Т. Осьмачки, Вал. Шевчука, Ю. Винничука, С. Стеценка, О. Жовни та ін. Упорядник зазначає, що ця антологія – "перше такого плану видання".

Тв.: Антологія українського жаху. Упоряд. В. Пахаренко. – К.: Асоціація підтримки укр. популярн. літ., 2000. – 800 с.

Балада фольклорна – різновид балади, представлений ліро-епічною піснею з драматичними і трагічними конфліктами особистого, родинного, побутового чи громадського життя, історичної минувшини. У центрі фабули такої Б. розгорталися події морально-етичного змісту: протистояння любові й ненависті, добра і зла, вірності та зради тощо. Народна Б. опосередковано пов'язана з весняними, русальними, купальськими, жнивварськими обрядами, має внутрішньожанрову типологію (історична, міфологічна, родинно-побутова). Опосередкований тематичний зв'язок з Черкащиною має одна з найдавніших Б. фольклорних – "У містечку Богуславку Каньовського пана" ("Пісня про Бондарівну і пана Каньовського"). На Черкащині побутовали й записані Б. фольклорні на теми кохання – "Піду туди, де вітер віє" (зап. у Каневі), "Що в полі верба, під вербою корчма" (с. Свидівок, Черкаського району), родинних взаємин – "Ходив журав по горі", історичні й соціально-побутові "Ох і горе, горе-гей! – нещаслива доля" (с. Кононівка, Драбівського р-ну) та ін. Б. фольклорні записував і популяризував уродженець Черкащини М. Максимович ("Ой мала вдова сина сокола" та ін.).

Тв.: Балади. – К.: Дніпро, 1987. – 319с.

Літ.: Дей О. У світі народної балади. – К., 1987. – С. 5-20.

Билини – епічні речитативні пісні києворуської доби, які виконували народні співці-музики. Інакше називалися старінами, новінами, а також "Віщими історичними піснями (П. Киреєв) чи "брилевими піснями", в науковій літературі – "богатирським епосом". Термін "Б." запровадив у 40-ві р.р. XIX ст. фольклорист І. Сахаров, запозичивши його зі "Слова о полку Ігоревім". Після розпаду Київ. Русі цей жанр був занесений на порубіжжя колишньої держави, в Олонецький край, на Урал тощо. В Україні на зміну йому прийшли козацькі думи, пісні, легенди про б-бу з турками, татарами і польськими завойовниками в XVI -XVII ст. Б. характеризуються сталими ознаками: наявність сталого сюжету і типових персонажів, набір ознак епічного світу, розгорнута розповідна система, специфічна форма виконання. Вирізняють кілька циклів Б.: багатий на міфічні мотиви дохристиянський (про Святогора, Микулу Селяниновича та ін.), найяскравіший київський (про князя Володимира Красне Сонечко, про Іллю Муромця Чернігівського богатира та ін.), волинсько-галицький, новгородський, казково-новелістичний. Окремі Б. київського циклу української традиції записані на Черкащині, зокрема: "Іван Білокрис" (зап. в с. Адамівка на Чигиринщині), "Іван вечірній, Іван північний та Іван зорьовий" (зап. в с. Хрещатик кол. Черкаського повіту), "Іван – мужичий син" (зап. в с. Худяки кол. Черкаського повіту). Ці твори ще відносять до жанрів укр. народних казок і легенд на билинні теми. Б. мають до сотні сюжетів і понад 100 варіантів. Відгомін Б. відчутний у деяких творах героїчного епосу, передовсім у думах ("Дума про Олексія Поповича" та ін.).

Тв.: Українські билини. – К., 2005. – 248 с.

Літ.: Шевчук Вал. Розмова упорядника з юним літературознавцем на тему "Українські билини" // Українські билини. – К., 2005. – с. 5-16; Літературознавча енциклопедія. – У 2 т. – Т.1. – К., 2007.

"Битва Чигиринська" – така дума називається у фольклорно-поетичній історії України П. Куліша – епопеї "Україна". Події, описані в тексті твору, відбуваються в 90-х роках XVI ст. Сучасні фольклористи ставлять під сумнів автентичність цього тексту як думи.

Літ.: Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Львів, 2009. – С. 318 – 319; 342.

Богун Іван (р.н. невід. – 17.02.1664, під Новгородом-Сіверським, Чернігів. обл.) – укр. військовий і політичний діяч, кальницький (вінницький) полковник (1650-1658), сподвижник Б. Хмельницького у Визвольн. війні. У 1651-53 рр. діяв як досвідчений військовий стратег і тактик у боях зі шляхтою під Вінницею, Монастирищем і Званцем. У Берестецькій битві 1651 р. завдяки Б. козацькі загони вирвалися з оточення. У 1654-57 рр. успішно воював під Брацлавом, Уманню, Охматовим. Не схвалював Переяславської ради 1654 р., відмовився присягати на вірність московському цареві. Після смерті Б. Хмельницького 1658 р. підтримав гетьмана І. Виговського в б-бі за вихід України зі складу Рос. держави. Розстріляний польською владою. Б. як народний герой і лицар показаний в укр. історико-героїчному фольклорі (дума "Іван Богун", згадується в думі "Хмельницький та Барабаш" та ін.). Про Б. як народного героя та його мученицьку смерть не раз писав Тарас Шевченко: у поемі "Гайдамаки", драмі "Никита Гайдай". Михайло Старицький в істор. трилогії "Богдан Хмельницький" та в істор. діалогії "Молодість Мазепи" і "Руїна" опоетизував і символізував образ Б. Б. виступає одним із героїв поеми "Козацька доля" Миколи Борща. У Смілянському р-ні є хутір Богунове, назване на честь Б., полк якого нібито стояв колись тут.

Тв.: Думи. – К., 1983; Старицький М. Богдан Хмельницький. Трилогія. – К., 1964.

Літ.: Гуржій О.І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Укр. істор. журнал. – 1998. – №1.

Бондаренко Андрій Іванович (13.08.1913, с. М. – Калишевате Красноградського р-ну Харківської обл. – 18.12.1989, м. Черкаси) – фольклорист, літературознавець. Здобув середню освіту, в 1935-38 рр. навчався в Харківському держ. бібліотечному ін-ті за спеціальністю бібліотекознавство. Закінчив аспірантуру при Харків. держ. педінституті, кандидат філологічних наук, доцент (1950). Учасник війни, з 1942 р. на партійній роботі, у 1944-45 рр. – в.о. директора Миколаївського держ. педінституту, з 1945 р. працював у Черкаському педінституті, тривалий час завідував кафедрою укр. л-ри. Б. – відомий дослідник і збирач фольклору, передовсім історико-героїчного (істор. пісні, думи, легенди, перекази). Проф. В. Івашків зазначає, що "А. Бондаренка, мабуть, можна вважати першим укр. фольклористом, хто вдумливо працював із рукописом головної Кулішевої праці "Записки о Южной Руси", одним із основних дослідників фольклористичної спадщини П. Куліша. Б. активно збирав і досліджував фольклор

шевченківської тематики ("Вінок Кобзареві", 1961), записані ним фольклорні тексти увійшли до ряду академічних і тематичних збірників фольклору ("Історичні пісні", "Легенди та перекази" та ін.). Б. – співавтор шкільного підручника "Українська література. 10 клас" (1952), співупорядник фольклорного збірника "Народ про релігію" (1980, друге вид. – 1984), в якому вміщені фольклорні тексти (казки, вірші, пісні, частівки, анекдоти, прислів'я і приказки антицерковного, антиклерикального змісту) і в якому упорядники не уникнули видимої вульгаризації теми. Б. – укладач збірки фольклорних і літ. творів "Щоб з очей спала полуда" (1983), в якій так само присутні знаки надмірної ідеологізації та вульгаризації теми релігії й церкви. Б. – організатор багатьох студентських фольклорних експедицій на Черкащині.

Тв.: Народ про релігію. / Упоряд. А. І. Бондаренко. – К., 1980. – 207 с.; Щоб з очей спала полуда. / Упоряд. А. І. Бондаренко. – К., 1983. – 142с.

Бурлацькі пісні – цикл укр. народних пісень про бурлак (бездомних, самотніх людей, здебільшого із селян-кріпаків), які в XVI – XIX ст. наймалися вантажниками, чорноробами в риболовецьких артілях на Дніпрі, Дунаї, Дністрі, Чорному морі. На Черкащині одну з Б.п. ("Ой високо, високо", с. Думанці Черкаського р-ну) записав М. Стельмах. Ряд Б.п. записали чи вмістили у своїх збірниках уродженці Черкащини С. Гулак-Артемівський ("Ой гук, мати, гук"), М. Максимович ("Горе мені на чужині"; "Ой не шуми, луже, ти зелений гаю", "Да йшов козак з Дону..."), П. Демуцький ("Горе, горе тим сиротам"). У Городищі записана пісня "Як пішов же Травин".

Б.п. становлять єдність із заробітчанськими та наймитськими піснями. Тужливі образи, поетичні тропи цих пісень використовували зокрема Т. Шевченко в поезіях "Тяжко, важко в світі жити", "Вітер з гаєм розмовляє", повісті "Близнець", І. Нечуй-Левицький у повісті "Бурлачка".

Тв.: Наймитські та заробітчанські пісні. – К., 1975.

Весільні пісні – вид традиційної української родинно-побутової народної пісенності, який є органічним складником весільних обрядових дійств. Саме зв'язок з обрядовими весільними діями-актами (заручини, плетення вінка, печення короваю, посад, розплітання коси молодої, її викуп і прощання з родиною, переїзд до молодого, комора, перезва тощо) відрізняє В.п. як за змістом, так і за способом виконання від інших ліричних пісень, що їх співають на весіллі. В.п., як і весільна обрядовість

українців, є спадком глибокої передісторичної родово-племінної давнини, свідченням високої родинно-обрядової культури праукраїнців, виробленої впродовж тисячоліть в осілого народу-хлібороба, в якого жінку-матір шанували як берегиню роду. Українське весілля за своєю формою є сценічним дійством – з розподілом ролей, переодяганням, послідовністю актів (весільна драма). Розпорядниками весільної драми є старости, свахи, дружки молодого і дружки молодії. Вони зобов'язані дотримуватися традиційних дій, форм вислову, пісень, промовляти і співати від свого імені і від імені молодих та їхніх батьків, яким належить бути при цьому пасивними. Фактично весільні гості гуртуються у двох хорах – молодого і молодії. Своїми піснями вони супроводжують усі головні дії весільного обряду, в антрактах якого виконуються застольні, віншувальні, любовні, жартівливі та ін. пісні. Оскільки українське весілля тривало цілий тиждень, його образно називали найдовшою в світі оперою. Попри різні локальні нюанси мелодії, музично-обрядових формул В.п. мають виразну загальноукраїнську єдність, творять єдине музично-пісенне тло. Мотиви В.п. різноманітні і тематично за змістом весільного обряду можуть бути згруповані за певною домінантною семантикою (за М. Чорнописким). В.п записано в різних регіонах дуже багато, хоча цей жанр, як і інші фольклорні жанри, в територіальному сенсі досліджений нерівномірно. Із записів В.п. на Черкащині видно, що найбільше ґрунтовно їх записано на Тальнівщині (с. Кобринове) і Канівщині (с. Полствин). На Черкащині записано В.п., які відображають практично всі етапи весільного дійства. 1) Заручини: "Та думай, думай ти, й Настусю" (зап. в с. Вереміївка Чернобаївського р-ну); 2) Готування до весілля. Вінок: "А в садочку дві квіточки" (зап. в с. Полствин Канівського р-ну), "Ой через сінечки та двоє дверечок" (зап. в Золотоніському повіті); 3) Гільце: "Ой привеземо сосну" (зап. в с. Старосілля Городищенського р-ну), "Не йдіте, да молодії" (зап. в с. Шендерівка Корсунь-Шевченківського р-ну); 4) Розплітання коси: "Ненько моя ти голубонько" (зап. в с. Гусакове Звенигородського р-ну), "Подай, мати, свічку" (зап. в с. Кобринове Тальнівського р-ну); 5) Запросини на весілля: "Йа Ганночку мати родила" (зап. в с. Шендерівка Корсунь-Шевченківського р-ну), "Тихо, дружечки, ідіте" (зап. в с. Жаботин Кам'янського р-ну); 6) Коровай і шишки: "Вийду я на могилу" (зап. в с. Кобринове Тальнівського р-ну), "На коровай я йшла" (там само); 7) Дівич-вечір: "Да летять галочки у три рядочки" (зап. в с. Бабанка Уманського р-ну), "А в нас тепер дівич-вечір" (зап. в с. Гусакове Звенигородського р-ну); 8) Молоду вбирають до шлюбу; Якщо ідуть від шлюбу до молодії: "Із дороги, вороги" (зап. в с. Полствин

Канівського р-ну); 9) Молоді в домі молодої за столом: "Не гнівайся, ненько моя, на мене" (зап. в с. Полствин Канівського р-ну); 10) Якщо ідуть після шлюбу до молодого: "Ой свекрухо, свекрушечко" (зап. в с. Кобринове Тальнівського р-ну), "Ой не гнівайся, мій батечку, на мене" (зап. у м. Кам'янка); 11) Учта на весіллі: "Наш голуб сизокрилий" (зап. в с. Кобринове Тальнівського р-ну); 12) Весільні приспівки до страв: "Ой з-за гори гуска летіла" (зап. у м. Кам'янка); 13) Пісенна перепалка за весільним столом: "В боярина латана свита", "Горох молотили" (зап. в с. Кобринове Тальнівського р-ну); 14) Весільний поїзд молодого. Приїхав по молоду: "Ой на городі огірки" (зап. в с. Кобринове Тальнівського р-ну); 15) Викуп молодої: "Решето горох точе" (зап. в с. Шендерівка Корсунь-Шевченківського р-ну); 16) Подарунки з боку молодого і з боку молодої: "Сващечки, свашечки, наші голубочки" (зап. у м. Кам'янка); 17) Розподіл короваю: "Ми пшеницю пололи" (зап. в с. Пекарі Канівського р-ну); 18) Перепій. Дарування: "Посідали батько та мати" (зап. в с. Кобринове Тальнівського р-ну); 19) Молоду виряджають до молодого: "А в матінки та й на одході" (зап. в с. Карашина Корсунь-Шевченківського р-ну), "Кучерявий вознице" (зап. в с. Ковтунівка Золотоніського р-ну); 20) Молоду привезли до молодого: "Одчиняй, мати, двір, двір" (зап. в с. Гельмязів Золотоніського р-ну); 21) Комора: "Нема Марії дома" (зап. в с. Пекарі Канівського р-ну); 22) Понеділкові весільні пісні: "Що матері та й погіршало" (зап. в с. Ковтунівка Золотоніського р-ну); 23) Кінець весілля: "А п'ятниця – почивальниця" (зап. в с. Кобринове Тальнівського р-ну) та ін. На Черкащині В.п. записували А.Метлинський, Б.Грінченко П.Чубинський, А.Кудрицька, С.Китова та ін. фольклористи.

Літ.: Українська фольклористика. Словник-довідник / Укладач М. Чернопиский. – Тернопіль, 2002; Весільні пісні: У 2 кн. – К., 1982; Шубравська М.М. Весільна писемність на Україні та її обрядова функція // Весільні пісні: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 1982; Китова С. Християнська суть українського весілля. Монографія. – Черкаси, 2008.

"Виїхав Гонти та із Умані" – історична пісня, записана на Харківщині в кінці XIX ст., відтворює події Коліївщини, роль Івана Гонти в цьому повстанні. У пісні згадуються конкретні топоніми, пов'язані з повстанням – Умань, Вербівка (нині – с. Городищенського району) ("Палає Умань, гей, горить Вербівка, Вітер дим розганяє..."), згадується про єднання Гонти з Максимом Залізником – "братом Максимом", сатирично зображується шляхта – "Там лежать ляшки, там лежать панки, Як порізані свині". У пісні вживаються традиційні фольклорні тропи – постійні епітети (кінь вороний, шляхта вража, милі недалекії).

Літ.: Історичні пісні. – К., 1961.

"В Цариграді на риночку" (інша назва – **"Пісня про Байду"**) – історична пісня, яка відома в багатьох записах. Відноситься до тематичного циклу історичних пісень про боротьбу з турецько-татарськими нападниками і про турецьку неволю. Складена не пізніше XVIII ст. Прототипом пісенного героя Байди прийнято вважати князя Дмитра Вишневецького, який у 50-х роках XVI ст. був старостою канівським і черкаським. Образ Байди в пісні – це не стільки прототип князя Д.Вишневецького, скільки збірний образ палкого патріота України й "віри християнської", який воліє прийняти жорстку смерть, але не зрадити своїм ідеалам. Образ Байди уособлює традиційний образ українського героїчного епосу, помітні елементи ідеалізації й гіперболізації рис.

Дотичність Вишневецького-Байди до Черкащини конкретизує ще одна історична пісня – "Славний козаче, славно зажився", записана в с. Жовнин (тепер – Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.) і теж, як схилиються до думки науковці, творить образ названого героя. У пісні названо ряд конкретних топонімів:

Славний козаче, славно зажився,
Закупив города і Побережжя все,
Од Києва до Канева, а сам сидиш у Черкасах,
А того ти та й не знаєш,
Що татари йдуть, Оболонь беруть...

У коментарях до пісні сказано, що Оболонь – райцентр Полтавської обл., недалеко від якого на р. Сулі татари мали постійний брід Горошин. Оболонь... була своєрідним форпостом перед Черкасами. Одна з центральних вулиць у Черкасах названа на честь пісенного героя Байди-Вишневецького.

Тв.: Історичні пісні. – К., 1961. – 1068 с.

Одержано редакцією – 6.11.2014. Прийнято до публікації – 15.12.2014.